

Mirko Filipović¹

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu

Zorica Matejić Đuričić²

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu

Instrumentalna vrednost diploma: obrazovna ravnopravnost i društvena nejednakost³

Apstrakt: U ovom radu dat je prikaz rezultata istraživanja osnovnih društvenih posledica procesa ekspanzije obrazovanja, inflacije visokoškolskih diploma i devalorizacije njihove instrumentalne vrednosti na tržištu rada, sa posebnim osvrtom na problem društvene (klasne) i rodne nejednakosti koji prati taj proces. U nedostatku domaćih izvora, odgovarajuće istraživačke građe i statističkih pregleda, kritičko-teorijska analiza rađena je na temelju nalaza brojnih istraživanja, uglavnom francuskih sociologa obrazovanja. Osnovni zaključci o zakonitim tendencijama krivulja rasta visokog obrazovanja i konsekventnog opadanja „upotrebne vrednosti” stečenih diploma, međutim, nadilaze opseg ograničene i izolovane primene: naprotiv, ti zaključci kreiraju opštu teorijsku paradigmu koja čini polazište za puno razumevanje, tumačenje i objašnjenje problema devalorizacije diploma u svim razvijenim zemljama sveta, uključujući i našu zemlju. Osnovne implikacije zaključnih razmatranja odnose se na kreiranje nove politike obrazovanja usmerene ka jačanju osnovnih principa meritokratije i promociji temeljnih vrednosti zapadnog društva (ravnopravnost, sloboda, solidarnost) za koje se zalaže najveći broj državnih politika obrazovanja, najčešće samo deklarativno.

Ključne reči: ekspanzija školovanja, instrumentalna vrednost diplome, devalorizacija diploma, društvene nejednakosti, rodne nejednakosti.

¹ Dr Mirko Filipović je vanredni profesor na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu (mirko04@sbb.rs).

² Dr Zorica Matejić Đuričić je redovna profesorka na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu (zmatejicdjuric@gmail.com).

³ Rad je nastao u okviru projekta Instituta za pedagoška istraživanja u Beogradu *Unapređenje kvaliteta i dostupnosti obrazovanja* (47008), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

U konstrukciji modernih identiteta, školovanje je zadobilo središnje mesto. U svim razvijenim zemljama sveta danas postoji opšti konsenzus o politikama obrazovanja usmerenim ka širenju i produžavanju školovanja. I to je lako razumeti. Za državu je takva politika ekonomski i politički isplativa jer (na kratak rok) značajan deo omladine udaljava od nezaposlenosti. Preduzeća, takođe, u tome pronalaze svoju „računicu”: obilje diplomaca koji čine „rezervnu armiju rada” doprinosi smanjenju nadnica; uz to, zbog promena u privrednoj strukturi zemlje i evoluciji sadržaja poslova i kompetencija, opravdano se spekuliše da će se za njima jednog dana ukazati potreba. Najzad, zaposleni u obrazovnom sistemu sa odobravanjem gledaju na politiku ekspanzije školovanja jer to povećava njihov uticaj (efektivni i odgovarajuća sredstva jemstvo su društvenog značaja svake korporacije) i održava njihovo tržište rada; stoga je razumljivo da administraciju školskih ustanova odmah zabrine eventualno opadanje broja đaka i studenata i, obratno, raduje ih „navala” kandidata i povećanje tražnje (Establet, 1987).

U skladu sa trendom izrazite ekspanzije školovanja, centralni cilj porodice postao je obezbeđivanje bolje i sigurnije budućnosti za decu, upravo davanjem podrške sve višim nivoima njihovog obrazovanja. Usporavanje privrednog rasta, krajem sedamdesetih godina, samo je učvrstilo taj cilj, i to u svim društvenim klasama. U skladu sa propisanim očekivanjima, porodično i lično ulaganje u školski uspeh mora se dovršiti sticanjem priznate kvalifikacije, a ona, opet, mora biti sankcionisana stabilnim i sigurnim zaposlenjem: otuda su obrazovanje i stečena diploma faktori koji imaju centralni značaj u izgradnji ličnog identiteta i samopoštovanja za svakog člana društvene zajednice.

„Sofistikacija i intelektualizacija” proizvodnog aparata ima pandan u evoluciji nivoa školovanja. Broj diploma koje označavaju dovršeno univerzitetsko obrazovanje (*licence* i više diplome) i koje su bile vrlo retke 1969. godine, za trideset godina su se utrostručile. U međuvremenu su novonastale diplome (nivo BAC+2, u Francuskoj, što bi u našem školskom sistemu odgovaralo diplomama nekadašnjih viših škola) imale još veću ekspanziju (sedam puta ih je više kod muškaraca, šest puta više kod žena). Godine 1998. već 43% tridesetogodišnjaka imalo je diplomu jednaku maturi ili višu (Baudelot et Establot, 2000, str. 100–104). Celina tih transformacija strukture diploma čini se, dakle, kao rezultat nekakve tačne „anticipacije” i prilagođavanja privrednoj evoluciji, tj. evoluciji strukture radnih mesta.

Iako se nivo školskih diploma u međuvremenu značajno podigao, njihova upotrebna vrednost na tržištu rada je opala. Devalvacija diploma u kaskadama prinuđuje mlade da se školuju sve duže. Racionalno je akumulirati školske diplo-

me i titule jer, iako je jedna diploma devalvirana, ona je to u manjoj meri nego sledeća, neposredno niža. Reč je o fenomenu koji neki autori nazivaju *un effet pervers* (neželjeni, perverzni efekat). Usled akumulacije individualnih racionalnih strategija vođenih interesom pojedinaca da se što bolje „plasiraju” na tržištu rada, diploma gubi instrumentalnu vrednost i sve dok globalno kretanje – opadanje vrednosti diploma na tržištu rada – koegzistira sa relativnom dobiti na individualnom planu, intenzivirana je tražnja za školovanjem, koja sa svoje strane opet održava fenomen na koji se adaptira, prema „logici perverzних efekata”.

Koliko vredi (visoko)školska diploma?

Za gotovo polovinu mladih iz razvijenih zemalja sveta, ulazak u život se odvija kroz „sito” visokog obrazovanja. Iako se ponekad ne radi o „pravom izboru”.⁴ Za one koji pripadaju marginalizovanim delovima društva, pak, „normalno” znači „rano okončati školovanje, biti nezaposlen ili imati nesiguran i nestabilan posao” (Duru-Bellat, 2006, str. 79).

Vrednost stečene diplome uvek je kompozitna. S jedne strane, diploma ima intrinzičnu vrednost: ona sankcioniše izvesnu količinu i kvalitet znanja i kompetencija, opštih i stručnih, koje „na unutrašnjem planu” obogaćuju njenog posednika. S druge strane, diploma ima i jednu više-manje instrumentalnu vrednost koja se odnosi na pitanje čemu ona služi, naročito u profesionalnom životu (i upravo u tom smislu, ona jeste ljudski resurs – „kapital”, a školovanje – „dobra investicija”). Ta instrumentalna vrednost je istovremeno i apsolutna i relativna, budući da uvek varira u odnosu na ono što poseduju drugi „vlasnici” diploma.

Jasno je, ovde govorimo o vrednosti diplome na tržištu rada, na kome valorizacija fluktuirá zavisno od konkretnog društvenog konteksta, pre svega, u funkciji ponude i potražnje. Ponuda je – broj diplomaca, s jedne strane, a s druge strane je tražnja – u smislu realnog broja odgovarajućih radnih mesta. Da bi se razmotrila evolucija „instrumentalne” vrednosti školskih diploma i njihove „isplativosti” na tržištu rada, neophodno je ispitati evoluciju dve veličine: razvoj strukture diploma (1) i razvoj strukture radnih mesta zaposlenih (2).

Prva analiza pokazuje da su evolucija strukture radnih mesta i evolucija strukture diploma u sve većem raskoraku. Naime, ako se struktura radnih mesta premešta „nagore” sporije od strukture diploma, onda se usklađivanje tih struktura na tržištu rada dešava po cenu opadanja instrumentalne vrednosti diploma.

⁴ Na primer, trećina upisanih na univerzitetske studije u Francuskoj želela je da upiše neke druge, uglavnom teže studije, a petina njih ne namerava da oстане na studijama koje su upisali. To je postao „normalan način” življenja u mladosti za one koji su „manje defavorizovani”.

Rezultati vrlo pedantne analize, koju su izvršili Bodlo i Estable, jasno upućuju na paralelizam krivulja koje opisuju profile evolucija diplome i evolucije zaposlenja: krivulje evoluiraju u istom smeru i istim korakom (tempom), i za muškarce i za žene. Ovi autori su analizirali nivo školovanja i strukturu zaposlenosti 30 generacija tridesetogodišnjaka, u periodu od 1968. do 1998. godine (Baudelot et Establet, 2000).

Analize pokazuju da je 1969. godine broj visokih diploma (BAC+2, licence i više diplome) bio daleko manji od broja odgovarajućih radnih mesta (onih sa srednjim i višim obrazovanjem). Za 30 godina, diplome jednake maturi ili niže od nje znatno su devalvirale na tržištu rada, a njihovim nosiocima su zatvarana oba izlaza ka društvenoj promociji – i pristup statusu kadra i pristup nezavisnim profesijama. U periodu od 1968. do 1998. godine, oba „izlaza” zajedno su smanjena sa 31% na 20% za muškarce i sa 17% na 11% za žene.

Prema francuskim izvorima, vrednost nivoa BAC na tržištu rada danas se toliko „istopila” da predstavlja ekvivalent nekadašnjeg BEPC na tržištu rada iz 1969. godine, uz veću stopu nezaposlenosti (i to, 10% muškaraca i 11% žena). Ogromna većina visokoobrazovanih ostaje u situaciji koju su upravo želeli da izbegnu: službenička zaposlenja u biroima ili trgovini, mesta kvalifikovanih ili nekvalifikovanih radnika ili, u najgorem slučaju – nezaposlenost. Pokazalo se da najveću „rezistentnost” ima klasična radnička diploma (CAP) koja istovremeno najbolje štiti od nezaposlenosti (Baudelot et Establet, 2000, str. 132).

Danas je bez diplome BAC+2 teško zamisliti status *cadre*; aspiracija ka tom statusu je generalna i predstavlja „motor školskih strategija” za porodice iz svih društvenih slojeva (Chauvel 1998). Procenjuje se, međutim, da će uskoro i oni koji poseduju te diplome imati samo polovične šanse da dobiju radno mesto koje odgovara stečenoj spremi. Jedno novije istraživanje „situacije” svršenih studenata sa diplomom BAC+4 pokazuje da više od jedne trećine njih rade kao službenici (Duru-Bellat, 2006, str. 28). Najzad, analize pokazuju kontinuirani rast nezaposlenosti za sve nivoe diploma i za svaku novu generaciju diplomaca⁵.

Uporedna analiza tendencije „rasta” obrazovanja i krivulja strukture radnih mesta ukazuje na snažnu i paralelnu evoluciju (uzlazne krive) diploma koje odgovaraju fakultetskoj spremi (*licence*) ili viših od nje i radnih mesta u kategoriji „više upravno i stručno osoblje” (*cadres supérieurs*), dok se u dnu vidi silazna kriva za one bez diploma i paralelna kriva radnih mesta za nekvalifikovane radnike. Broj ljudi koji iz školskog sistema izlaze bez ikakve diplome i koji su u kohorti 1968.

⁵ Naročito su indikativni podaci o profesionalnoj situaciji mladih 2003. koji su pet godina ranije izašli iz školskog sistema: među onima koji su završili GE nezaposlenih je 8%, među onima sa *licence* 13%, sa BAC 21%, sa CAP-BEP 26% I, najzad, među onima bez diploma ili samo sa *Brevet* – 44% (Duru-Bellat, 2006: 107).

činili većinu, 1998. godine je manji od broja onih koji imaju neku od univerzitetskih diploma. Rastuće neslaganje između nivoa aspiracija i realnosti dobijenog zaposlenja izražava se u procesima lančanog deklasiranja pojedinca (zbog oštre konkurencije među diplomama) a na društvenom planu – kroz osetno opadanje društvene efikasnosti i ekonomske rentabilnosti školskog sistema. U oba slučaja, ista logika je na delu: logika „opadajućeg učinka” – individualnih i kolektivnih napora uložениh u obrazovanje.

Kada se razmišlja u kategorijama prilagođenosti školske „ponude” i „tražnje” na tržištu rada, jasno se uočava sledeća tendencija: postepena „erozija dobiti” od najviših školskih diploma, čista degradacija diploma jednakih maturi ili nižih od nje i značajno pogoršana situacija za one bez ikakvih školskih diploma. Ukoliko se selekcija sve više odvija na osnovu diploma, obrazovanje sve više postaje „dobro koje služi pozicioniranju”, a njegova vrednost je relativna u odnosu na formalno obrazovanje (diplome) koje poseduju drugi. Za mlade je bitno da imaju što više diplome, a za obrazovni sistem da dobija što više sredstava. Tako opsesija kvantitetom može da odgurne u drugi plan brigu za kvalitet obrazovanja. Obrazovanje teži da postane više klasiranje nego sadržaj i sve je dobro što tome vodi; ekonomska vrednost, određena „kursom” na tržištu rada, odnosi prevagu nad svim drugim dimenzijama (kulturnim, etičkim...) koje bi obrazovanje moglo da ima.

Ako meritokratija tako funkcioniše kao opasna zamka za obrazovni sistem, ona je zamka i za đake i studente: celokupno učenje postaje podređeno presiji da bude „korisno” – utilitarno, nad njim lebdi teskobna senka tržišta rada. Kako verovati u obrazovanje i kako naći zadovoljstvo u učenju u tim uslovima? Brojna istraživanja otkrivaju demotivisanost i dosadu u školi i opisuju taj instrumentalizam koji je pothranjen neizvesnostima u pogledu korisnosti učenja i koji omogućava da se uči bez ijedne druge motivacije osim ocene, proseka, „prolaza” u sledeću godinu, ulaska u neko usmerenje, sticanja diplome... Ali kako cilj – ocena i diploma, ili „obećana” korist – zaposlenje i društveni položaj, nisu baš nadohvat ruke, motivacija se brzo „topi”. Mnogi studenti priznaju da studiraju zato što ne mogu da pronađu posao, a ne zbog neke intelektualne motivisanosti, da pristaju da se „pate” na studijama jer će im se to jednog dana (možda) isplatiti i da bi bez žaljenja napustili studije kada bi našli dobar posao. U stvari, čak i polazak na studije nakon mature smatra se prostim „prelaskom” u sledeću godinu (jer, šta bi se inače moglo drugo raditi?), a ne kao stvarni pozitivni izbor (Felousis, 2000).

Sve to nije zdravo ni za školu ni za đake i studente. Mnoga istraživanja su pokazala negativne psihološke posledice nastale u situacijama kada je nakon stu-

dija usledilo profesionalno deklasiranje. U SAD je osamdesetih godina prošlog veka čak postojala bojazan da će „previše obrazovani” (*over-educated*) mladi ljudi biti ne samo manje zadovoljni svojom profesionalnom situacijom nego i skloniji političkoj radikalizaciji tog nezadovoljstva (Burris, 1983: 457). Osim toga, školska selekcija „kuje” i etiku lične odgovornosti, a meritokratska logika je okrutna: jer kada je kompeticija pravedna ili kada izgleda kao pravedna, neuspešni đaci (a to su na relativan način svi, osim onih briljantnih sa najprestižnijih škola) sebe percipiraju kao gubitnike jer su ubeđeni da su imali jednake šanse i da su stoga sami odgovorni za svoj neuspeh. Nametanje individualne kompeticije i meritokratije kao sistema opravdanja realnosti se interiorizuje, a subjektivno naličje toga je „autodevalorizacija”. I to je jedan od aspekata „uobičajene dominacije” danas; i to je jedan od efekata neuspeha u školi.

Pritisci tržišta rada: o konkurenciji i deklasiranju

Devalorizacija instrumentalne vrednosti diploma dovodi do pozicije svojevrsnog deklasiranja, do preuzimanja poslova koji su nekada daleko ispod stečene diplome, a to više ne šteti nikoga i nijedan nivo diplome. U nedostatku posla, prihvataju se poslovi za koje se traže niži nivoi školske sprema od one koju kandidat poseduje. Konkurencija najpre zahvata međusobno suprotstavljane nosioce iste diplome, tako da se višak nezaposlenih presipa nadole i tu konkuriše onima koji za taj (niži) nivo poslova imaju odgovarajuće diplome (dakle, na njihovom „sopstvenom” tržištu rada). To se ne dešava samo sa bliskim ili „susednim” nivoima diploma. Sve češće i oni koji poseduju najviše diplome (masteri, doktorati) ulaze u direktnu konkurenciju za neke poslove sa najmanje školovanima.

Naravno, bilo bi mnogo bolje kada bi se analiza deklasiranja zasnivala na kompetencijama koje određeno radno mesto zahteva. U tom slučaju bi se mera deklasiranja dobila poređenjem nivoa obrazovanja sa kompetencijama koje se „tehnički” zahtevaju za dato radno mesto. Ali u nedostatku sistematskih i aktuelizovanih studija, sociolozi se najčešće oslanjaju na statistički pristup koji definiše „normalnu” korespondenciju između diploma i radnog mesta polazeći od najčešćih situacija. Tako se od zanimanja do zanimanja, procenjuje najrasprostranjeniji nivo diplome i smatra se da je neko deklasiran ako ima diplomu koja je značajno viša od najčešće tražene u tom zanimanju. To je, međutim, „statistička norma trenutka”: reflektujući odnose ponude i potražnje, ona evoluira kroz vreme, pa je moguće da nekada atipične situacije sada postaju „normalne” u statističkom smislu.

Konkurencija onih sa najvišim diplomama za poslove koji zahtevaju niske kvalifikacije nije više marginalan fenomen i posebno je vidljiva u privrednim sektorima: trgovina u tržnim centrima i supermarketima, restorani „brze hrane”, brojni i raznovrsni poslovi na određeno vreme (*part-time jobs*). Pritisak ekonomskog i društvenog konteksta je toliko jak, a nužnost da se po svaku cenu nađe posao da bi se došlo do sredstava za nastavak studija (ili da bi se preživelo čekajući „pravi” posao) toliko imperativna da druge mogućnosti za ove mlade postaju – nezamislive.

Agencije za zapošljavanje na određeno vreme (*agences d'interime*) danas sve više traže visokoobrazovane mlade ljude za privremena i nestabilna radna mesta koja su daleko ispod njihovih kvalifikacija. Poslodavci veoma dobro razumeju kako i koliku ekonomsku korist mogu da izvuku iz takve radne snage a „kadrovići” (danas *Human Resource Managers*) izjavljuju da su nove prakse zapošljavanja, koje karakteriše „fleksibilnost, mobilnost i nestabilnost”, zapravo „vesnici” sjajne budućnosti društva koje će se, jednom za svagda, osloboditi „nesreća” anahrone *well fair state* politike garantovanog i stabilnog zaposlenja, koja je (navodno) kočila ekonomski progres zemlje.

Konkurencija za „dobar” staž je veoma oštra, da čak ni CV „zatrpan” bogatim iskustvom na različitim pozicijama nije garancija za stalan posao. Rivalitet u okviru preduzeća između „klanova” stažista i stalno zaposlenih ponekad se opisuje kao atmosfera „pakla”, iz koje, naravno, samo poslodavci mogu da izvuku korist. Uporedo sa „akumulacijom” sitnih deklasiranih poslova (ili pak staževa koji se nisu završili zapošljavanjem) topi se nada u socijalnu promociju (*„de s'en sortir”*).

Nestabilnost poslova dobro je prilagođena pojavnim motivima mladih: ti poslovi se shvataju kao „tranzit” do „pravih poslova” koji će potpuno odgovarati njihovoj kvalifikaciji. Naravno, ne uspevaju svi da ostvare konačni cilj i mnogi moraju u tim „degradiranim formama zaposlenja” da ostanu dugo, pa možda i zauvek. Druga dobrobit za poslodavca povezana je sa socijalnim obeležjima tih mladih ljudi koji poseduju „višak obrazovanja”. Njihov socijalni profil pokazuje da su oni prosto „skrojeni prema jednom kalupu”, te da poseduju sve karakteristike „dobrog radnika”: pre svega, dobar smisao za organizaciju poslova i socijalno inteligentno i adekvatno praktiovanje tri tipa odnosa (jednaki, nadređeni, podređeni).

Socijalna obeležja imaju fundamentalan značaj, ali ni „rezervoar” tehničkih kvalifikacija nije nevažan (znati „srediti” računar, govoriti strane jezike, informatizovati zalihe itd.). U stvari, tehnički kvaliteti i socijalni atributi su neodvojivi i uvek idu jedni sa drugima. Mladi su (u školi ili kod kuće) „dresirani” u vrednostima koje se smatraju društveno poželjnim i upotrebljivim na radu: dobra

samokontrola, kompetitivan duh, prihvatanje hijerarhije, interiorizacija društvenog poretka, sve do usvajanja kulture govora, načina odevanja, držanja i gestova (koji su, naravno, i sami društveno kodifikovani). I upravo te karakteristike uvode kompeticiju između obrazovanih i neobrazovanih na tržištu rada, odbijajući one (pre svih, mlade iz getoizovanih predgrađa) koji ne poseduju ta distinktivna obeležja kao izvesnu formu simboličkog kapitala.

Vulgarni neoliberalizam poslodavaca i agencija za povremene poslove sve više se interiorizuju kao „prirodan model” mišljenja i ponašanja: neophodnost da se „tuku”, da dokažu svoje sposobnosti, da se bore da bi bili prihvaćeni, da gotovo besplatno odrade „staževe” u preduzeću da bi tu bili primljeni itd. Staževi u preduzećima su se namnožili i produžili i postali „obavezan pasoš” za dobijanje trajnog zaposlenja nakon okončanih studija. Oni se danas predstavljaju kao „dodatak” školskom obrazovanju a u stvari su pravi rad, samo neplaćen. Danas su uobičajeni jednogodišnji staževi sa punim radnim vremenom, a zahtevi koji se za njih postavljaju u oglasima potpuno su identični onima u oglasima za stalne poslove. Razlika je samo u tome što je plata znatno niža.

Umnožavanjem (inflacijom) diploma koje garantuju povećanje uticaja pojedinca, meritokratija sve više funkcionise kao ideologija koja služi za legitimisanje nejednakosti; meritokratija je zapravo „borba koja integriše, ali usled početnog hendikepa, ona reprodukuje”. Očigledno, škola ima fundamentalan zadatak da pokuša da izjednači šanse, kompenzujući polazne i početne nejednakosti koje pogađaju decu. U borbi protiv nejednakosti, međutim, škola ne može da se bori sama. Obrazovna ravnopravnost (jednake šanse u dostupnosti svih nivoa školovanja) ne niveliše automatski i nužno društvene nejednakosti (Matejić Đuričić & Filipović, 2014).

Instrumentalna vrednost diploma i društvene (klasne) nejednakosti

Generalno uzevši, deca iz „favorizovanih” sredina, uz jednaku diplomu, bolje se plasiraju na tržištu rada. Uprkos ekspanziji školovanja, koreni društvenih nejednakosti u dostupnosti obrazovanja i privid jednakih šansi nastavljaju da žive (Međić, Matejić Đuričić & Milošević, 2011).

Evolucija stopa pristupa različitim nivoima škole, naročito pristupa velikoj maturi, samo na prvi pogled pokazuje da se društvene nejednakosti smanjuju, ali u takvom zaključku se meša demokratizaciju sa prostom difuzijom nekog dobra i ne uzima se u obzir odložena eliminacija dece iz nižih slojeva na vi-

šim nivoima školovanja. Prema francuskim izvorima, 1998/1999. godine, deca radnika i nezaposlenih u 68% slučajeva bili su učenici u školama za radnička zanimanja (prema 1,6% učenika čiji su roditelji iz ategorije *cadre*) i samo 6% radničke dece bilo je na III stepenu univerzitetskih studija. Ti procenti još više rastu u korist „favoriovanih” kada se sve socioprofesionalne kategorije podele na „*catégories populaires*”, u koje se onda, uobičajeno, svrstavaju i službenici i „*inactifs*”, i „*catégories moyennes et favorisées*” – gde su svi ostali, a ne samo „*cadres*” (Merle, 2002, str. 88).

Metastatistička analiza Bodloa i Establea (iz prethodno pomenute studije) lako se nadovezuje na te rezultate i zaljučke. Dispariteti postaju naročito vidljivi na tržištu rada, beleže ti autori, kada se uporede tridesetogodišnjaci – deca *cadres* i deca radnika u generacijama 1970. i 1998, i to za sve tipove diploma⁶. Najugroženiji su mladi iz radničkih sredina, koji su prinuđeni da uporedo sa stažiranjem rade i neki dodatni posao sa strane (Filipović, 2001). Opisujući status te kategorije mladih, kojima obrazovanje nije donelo očekivanu socijalnu promociju, Bodlo i Estable kratko zključuju: „Nesklad je totalan i osećanje usamljenosti apsolutno” (Baudelot et Establet, 2000, str. 175). Njihovi odnosi sa kolegama iz studentske sredine su degradirani, a istovremeno oni ne uspeavaju ili ne žele da ostvare nove veze u sredini iz koje su, upravo upisujući studije, želeli da pobegnu. Školovanje ih je definitivno obeležilo i učinilo strancima u sredini porekla.

Znatno ranije (negde krajem sedamdesetih godina) Pjer Burdije je takođe govorio o „*génération abusée*” koja će mlade koji otkrivaju jaz između svojih diploma i dobijenih radnih mesta baciti u razočaranje, u odbojnost prema poslu, u osećanje „društvenog besmisla”, u „antiinstitucionalni humor” (cinizam) različitih oblika itd. On je takođe predviđao kolektivnu akciju koja se nije desila, ali i strategije borbe protiv deklasanja izborom profesija u domenu kulture, umetnosti i „ljudskih odnosa”, tamo gde poslovi i karijere još nisu zadobili rigidnost starih birokratskih profesija i gde se pojedinac meritokratskoj igri može suprotstaviti ličnim kvalitetima. Ali, to ne ide bez patnje, naročito u defavorizovanim sredinama gde se verovalo da će studije omogućiti bekstvo od radničkih uslova života (*la condition ouvrière*).

Eskert navodi rezultate ispitivanja mladih maturanata koji su uspeli da steknu „stručnu maturu”. Rezultati su obespekovavajući jer pokazuju da u dve trećine slučajeva mladi školovani ljudi završavaju na mestu KV radnika; gubitak

⁶ Tako, na primer, 1998. godine, kćerke radnika sa diplomom višom od BAC (a njih je 16%) u 38% slučajeva imaju radno mesto službenice ili radnice, a kćerke stručnjaka sa istom diplomom (68%) imaju ista takva mesta samo u 18% slučajeva. U istoj godini, sinovi radnika sa diplomom višom od BAC (njih je 12%) imaju radno mesto službenika, radnika ili su nezaposleni u 22% slučajeva, dok su sinovi stručnjaka (69% ima diplome više od BAC) u istoj situaciji u 14% slučajeva (Baudelot et Establet, 2000, str. 137–139).

iluzija je okrutna, razočaranje je očigledno i samo donekle ublaženo činjenicom da su uopšte dobili neki posao (Eckert, 1999, str. 227). Drugi autori navode novi poražavajući podatak da čak 77% diplomaca društvenih nauka ili jezika „završava” na radnom mestu službenika (Duru-Bellat, 2006, str. 64).

Kao i školski uspeh, i uspeh u „pregovaranju o vrednosti diplome” na tržištu rada jako varira prema društvenoj sredini porekla. Kuzmanović temeljno podupire nalaz da, bez obzira na nivo diplome koje su stekli, najmanje šansi da pronađu odgovarajući posao imaju imigranti iz Afrike i zemalja Magreba (Kuzmanović, 1999).

I drugi autori ističu da su podaci o zapošljavanju mladih koji dolaze iz imigrantskih sredina posebno uznemirujući. Ovim delom omladine posebno se bavio Bod (Baud, 2002). Na vrlo impresivan način, ovaj autor svedoči o početnoj veri imigranata u vrednost obrazovanja koje će im obezbediti socijalnu promociju i punu socijalnu integraciju, nakon čega uvek sledi razočaranje i neuspeh u najviše devalorizovanim sektorima visokog obrazovanja.

Kuzmanović (1999) u svom pariskom istraživanju nalazi da je sve veći broj mladih koji se trude da zadrže „dekvalifikovani” posao koji su smatrali privremenim, odustajući od nade da će naći zaposlenje u skladu sa svojom kvalifikacijom. Najugroženiji su oni sa najmanje školskih diploma, a među visokoškolovanima su mladi iz siromašnih, najčešće radničkih, sredina koje ne mogu da ih materijalno, a često ni moralno, podrže da „nastave”. Kuzmanović intervjuima sa njima ilustruje uobičajeni sled: početak sumnji, smanjenje ambicija, rezignacija, odustanje i povlačenje. „Logika negativnog individualizma” je njegov izraz za situaciju u kojoj čoveku preostaje samo da potpuno sam preuzme sve napore, koje istovremeno oseća kao uzaludne. Percepcija ukupne situacije se menja, iluzije se gube, očekivanja jenjavaju, nade se smanjuju. Studije počinju da im izgledaju kao strašna žrtva (koliko ličnih i porodičnih napora, vremena i novca) da bi se na kraju našli na početku. Mnogi izražavaju žaljenje što su uopšte studirali, ne samo zbog napora koji se nisu isplatili u kategorijama društvenog uspona nego i zato što su izgubili svoje repere i „referentni univerzum”. S jedne strane, oni pate zbog posla koji ne odgovara njihovim stvarnim kvalifikacijama, radeći ono od čega su i oni sami i njihovi roditelji želeli da pobegnu. S druge strane, zbog školovanja ili zahvaljujući njemu, oni su napustili sredinu porekla u kulturnom smislu i ne uspevaju da se do kraja prilagode novom kulturnom miljeu.

Produžavanje školovanja u defavorizovanim društvenim sredinama praćeno je povećanjem distance između roditelja i dece (iako, naposljetku, njihove društvene pozicije najčešće ne postaju bitno različite) i doprinosi daljoj devalorizaciji radničkih uslova života (neprivlačnost tih uslova i bekstvo od njih je važan

motiv za nastavak školovanja). Mladi uče da se suočavaju sa neizvesnostima i da osvajaju autonomiju, uče čemu se mogu nadati. U „novom životnom dobu” („*un nouvel âge de la vie*”) oni „napipavaju” stvarnost i sučeljavaju svoje aspiracije sa realnošću u svetu rada. Stavljani na probu, često moraju da se bore za svoje mesto u njemu, uz brojne „pokušaje i pogreške”. U ovoj fazi konstrukcije svog identiteta (u kojoj se dešava proces koji je u Americi nazvan „*cooling out*” (smanjenje očekivanja) svi važni aspekti prelaska u zrelo doba su blokirani (selidba u sopstveni stan, zasnivanje porodice, autonomni društveni život i dr.). Socijalne barijere su višestruko brojnije i jače za defavorizovane i marginalizovane grupe.

Obrazovna ravnopravnost i rodna nejednakost

Da li je ulazak žena u svet priznatih kompetencija, socijalizovanog rada i javnog života najavio kraj *ancien régime* u odnosima između polova? Da li je XX vek, zaista, veliki za obrazovanje žena?

Francuski sociolozi pružili su ubedljive dokaze koji svedoče o tome da danas devojke imaju prevagu nad mladićima na sva četiri sprata „školske zgrade”: one češće „na vreme” završavaju osnovnu školu, i to čine uspešnije; devojke ređe napuštaju koledž da bi se premestile u neku od ustanova kratkog stručnog obrazovanja, što zapravo znači napuštanje škole i odlazak na tržište rada; u gimnazijama – one su brojnije i postižu bolje rezultate na maturi; i najzad, one čine većinu upisanih studenata i većinu onih koji su uspeli da dobiju univerzitetsku diplomu u predviđenom roku od dve godine. To kretanje, animirano pravilnim ritmom već gotovo sto godina, ima karakter „nepresušne progresije” (Baudelot et Establet, 1975, str. 11).

U prilog krupnih promena u ekspanziji obrazovanja žena jedan podatak je naročito impresivan. Nakon devet vekova postojanja univerziteta u Francuskoj, godine 1900. univerzitet su pohađale samo 624 studenkinje, u odnosu na 27.000 muškaraca, dok se 1990. godine zabeležen broj od 520.000 studentkinja, što je za 70.000 više nego muškaraca; 1999. godine, one čine 57,1% od ukupnog broja od 1.300.000 upisanih na univerzitate.⁷ U Norveškoj, na primer, udeo devojaka u visokom obrazovanju porastao je sa 28% na 49% od 1970. do 1972, u Španiji sa 26,7% na 46,8% itd. (Duru-Bellat, 1990, str. 36).

Tako jaka progresija značajno je promenila prosečan nivo obrazovanja žena u ukupnoj populaciji. Analiza tržišta rada, međutim, lako otkriva njihov defavorizovan položaj u odnosu na muškarce. Iako su žene masivno i nepovratno stupile

⁷ Ova brojka ne obuhvata studente upisane na IUT, STS i CPGE. Vidi. C. Marry, 2004: 93 (*L'excellence scolaire des filles: une révolution respectueuse*, Université de Versailles, Saint Quentin, Paris).

u svet rada, izgleda da se njihovo pravo na stabilno zaposlenje sa punim radnim vremenom (i punom platom) u Francuskoj ipak dovodi u pitanje. Nema razloga da se sumnja da slična društvena tendencija važi i za našu zemlju.

Uopšte uzevši, ženska zaposlenja su više koncentrisana u tercijarnom sektoru i u već masovno ženskim zanimanjima, ali je monopolizacija radnih mesta daleko manja nego kod muškaraca. Feminizacija raste u nekada izrazito muškim socioprofesionalnim kategorijama (*Cadres superieures* i liberalne profesije) i u već feminiziranim kategorijama (službenici i *professions intermediaires*), stabilna je tamo gde ih je bilo najmanje (radnici, vlasnici u industriji i trgovini) i u izrazito feminiziranim kategorijama (uslužno osoblje).

Najzad „valorizacija” polnog identiteta u skladu sa društvenom tradicijom obeležava jedan društveni prostor samodefinisanja za (one) društvene klase koje su lišene drugih sredstava valorizacije identiteta. O tome Švarc kaže: „Ako se društveno subordinirane grupe čvrsto drže tih repera, to je najpre stoga što njihovi članovi tu nalaze najlakši način za osvajanje jednog prostora i za projektovanje slike o sebi. Kanoni muževnosti ili ženstvenosti dopuštaju relativizovanje samo onda kada ih individue mogu razmeniti za druge socijalno legitimne modele: a upravo to nije lako u radničkim kategorijama” (Schwartz, 2012, str. 206).

Umesto zaključka

Generacije rođene posle 1955. godine zatekle su na „ulasku u život odaslih” radikalno različit univerzum od onoga koji je čekao njihove roditelje u mladosti: rast strukturalne nezaposlenosti, relativno opadanje prihoda, povećanje stope siromaštva, smanjenje šansi za uzlaznu socijalnu mobilnost (Filipović, 1997). Nezaposlenost, dekvifikacija i nestabilnost („fleksibilnost”) zaposlenja nisu samo deficiti u smislu smanjenja vitalnih resursa jednog društva, već i znak društvenog nepriznavanja ličnih vrednosti pojedinca.

„U vreme u kome borba protiv monetarne inflacije postaje opsesija, odsustvo svake brige o inflaciji diploma je zaprepašujuće. Bar dok se smatra da je konačni saldo njenih, uvek ambivalentnih efekata (društveni mir, prikrivanje nezaposlenosti, stvaranje radnih mesta u javnom sektoru, pojavno „izjednačavanje školskih putanja”...) za sada pozitivan. Kao i u drugim domenima, mladi će platiti... kasnije” (Duru-Bellat, 2006, str. 69).

Produžavanje školovanja i problemi zapošljavanja snažno utiču na „ulazak u život”; na bezbroj načina taj ulazak je za mlade, iako su sve školovaniji, danas sve teži (pokazatelji su stope nezaposlenosti, proporcija nestabilnih poslova,

uzrast u kome se postiže nezavisnost od roditelja, sve kasnije zasnivanja braka i rađanje dece, procenat mladih na socijalnoj pomoći...). Ekspanzijom obrazovanja i jačanjem selekcije na tržištu rada na osnovu stečenih diploma, diplome postaju toliko značajan ulog da ostali, intrinzični „dobici” od obrazovanja odlaze u drugi plan i postaju podređeni. Najznačajnije je „dobiti diplomu”, a unutrašnji sadržaj obrazovanja, intelektualna radoznalost i zadovoljstvo u samom učenju odlaze u zapećak. Zbog toga ritualizam, dosada i utilitarizam osvajaju školu. Na dosadu se pristaje, „varanje” na ispitima postaje normalno, sve je dozvoljeno da se postigne cilj (dobijanje pozitivne ocene i diplome). Dakle, više nije reč o obrazovanju po sebi već samo o njegovom potvrđivanju diplomom, „kao da je ono stvarno stečeno”. Ako diploma služi samo kao osnova za selekciju pri zapošljavanju, nije li u tom slučaju reč o rasipanju resursa (novca, vremena, energije)?

Više obrazovanja ne mora uvek da znači „dobro po sebi”. Svaki rast nije progres, mada je primamljivo, kada ne znamo šta nam je činiti, „produžiti krive na linearan način”. U suočavanju sa neizvesnom budućnošću, za moderna društva je svakako bolje da imaju dobro obrazovanu radnu snagu i verovatno je dobro poboljšavati kvalitet opšteg obrazovanja, ali ne možemo izbeći pitanje šta zapravo donosi mladima taj „višak obrazovanja”. Problem se javlja kada postanu važne samo brojke, kada razvoj školovanja postane cilj za sebe, kad se izbegava debata o svrsi ekspanzivnog školovanja i trke za sve višim diplomama. U svakom slučaju, treba razmišljati više o kvalitetu nego o kvantitetu.

Rast „kolača” (društvenog bogatstva) čini raspodelu lakšom i „topi” društvene konflikte; ali, ako rasta nema, svaka efektivna demokratizacija (koju svi žele *in abstracto*) zahteva redistribuciju u kojoj ono što jedni dobijaju, to drugi gube. Tehnički, lakše je produžiti studije nego redukovati broj mladih koji izlaze iz škole bez ikakve diplome i lakše je kreirati nova usmerenja nego definisati sadržaj zajedničkog obrazovanja.

Da zaključimo: ako produžavanje školovanja, trka za diplomama i meritokratija ne samo da ne donose „socijalne dobiti” na koje se računalo, nego i teže da pervertiraju smisao školovanja ne vodeći pri tome lakšem zapošljavanju, onda treba duboko promisliti oblike društvene organizacije obrazovanja i procese društvene integracije mladih generacija, a nesumnjivo i razne odlike sveta rada i samog društva. Očigledno je, ne zavisi sve od škole. Na pozadini se pojavljuje šire pitanje o načinima raspodele mesta i nagrada za različita mesta u društvenoj podeli rada. Efekti obrazovanja biće sigurniji ako su umnoženi svim drugim politikama čiji je cilj da ublaže nejednakosti među ljudima koji podižu mlade generacije i organizuju njihove životne šanse (Amiot, 1972; Baudelot et Establet, 1975; Filipovic, 2013).

Reference

- AMIOT, M. (1972). A propos de L' école capitaliste en France. *Revue française de sociologie*, 12, 3–18.
- BAUD, S. (2002). *80% au bac, et après?*. Paris: La Découverte.
- BAUDELLOT, C., ET ESTABLET, R. (1975). *Ecole primaire divisée*. Paris: Maspero.
- BAUDELLOT, C., ET ESTABLET R. (1971). *L'École capitaliste en France*. Paris: Maspero.
- BAUDELLOT, C., ET ESTABLET, R. (2000). *Avoir 30 ans en 1968 et 1998*. Paris: Seuil.
- BAUDELLOT, C., BENOLIEL R., CUKROWICZ Y., ET ESTABLET, R. (1994). *Les étudiants, l'emploi, la crise*. Paris: L' Harmattan,
- BURRIS, V. (1983). The Social and Political Consequences of Overeducation. *American Sociological Review*, 4, 454–467.
- DURU-BELLAT, M. (2006). *L'inflation scolaire. Les désuision de la meriokratie*. Paris: Seuil.
- ECKERT, H. (1999). L' emergence d' unouvrier bachelier. *Revue française de sociologie*, 40, 227–253.
- ESTABLET, R. (1987). *L' école est-elle rentable?*. Paris: PUF.
- FELOUZIS, G. H. (2001). *La condition étudiante*. Paris: PUF.
- FILIPOVIĆ, M. (1997). Socioprofesionalne kategorije i evolucija plata. *Sociološki pregled*, 4, 507–519.
- FILIPOVIĆ, M. (2001). Obrazovanje, kognitivne sposobnosti i nejednakost prihoda. *Sociologija*, 4, 331–344.
- FILIPOVIĆ, M. (2013). *Škola i društvene nejednakosti*. Beograd: Hesperia edu.
- GALLAND, O. (2000). Entrer dan la vie adulte. *Economie et statistique*, 337, 16–36.
- MATEJIĆ DJURIČIĆ, Z. I FILIPOVIĆ, M. (2014). Ekspanzija školovanja – realnost i privid jednakih šansi u dostupnosti obrazovanju. *Sociološki pregled*, 1, 87–103.
- MEDIĆ, S., MATEJIĆ ĐURIČIĆ, Z. I MILOŠEVIĆ, Z. (2011). Multimodalni pristup proceni kvaliteta obrazovanja. U N. Kačavenda-Radić, D. Pavlović-Breneselović i R. Antonijević (ur.), *Kvalitet u obrazovanju* (pp. 113–134). Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju – Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- MERLE, P. (2002). *La démocratisation de l' enseignement*. Paris. La Découverte.
- SCHWARTZ, O. (2012). *Le monde privé des ouvriers*. Paris. PUF.

Mirko Filipović⁸

Faculty for Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade

Zorica Matejić Đuričić⁹

Faculty for Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade

The Instrumental Value of Diplomas: Educational Equality and Social Inequalities¹⁰

Abstract: This paper provides an overview of the basic social consequences of the process of expansion of higher education, inflation of diploma and de-valorization of their instrumental value in the labor market, with special emphasis on the problem of social (class) and gender inequalities that accompanies this process. In the absence of appropriate domestic sources, research material and our statistics overview, the critical-theoretical analysis were based on the findings of numerous studies of French sociologists of education. The main conclusions on legal trends growth curves of higher education and consequential decline “use value” of acquired diploma are beyond the limited and isolated scope applications: On the contrary, these conclusions create a general theoretical paradigm that forms the basis of full understanding, interpreting an explanation problem of devalorization diplomas, very significant and actual social (sociological) phenomena.

Keywords: schooling, instrumental values of diploma, diploma de-valorization, social inequalities, gender inequalities.

⁸ Mirko Filipović, PhD is Associate Professor at the Faculty for Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade.

⁹ Zorica Matejić Đuričić, PhD is Professor at the Faculty for Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade.

¹⁰ The paper is a part of a current research project at the Institute for Educational Research in Belgrade, Improving the quality and accessibility of education (47008), supported by Ministry of Education, Science and Technological Development RS.